

in verband met politieke vertegenwoordiging. Is het feit dat in Nederland niet over elk wetsontwerp of – voorstel hoofdelijk gestemd diende te worden misschien typisch voor het weinig ‘vertegenwoordigende’ karakter van het Nederlandse parlement?

Dat Turpijn zich dit soort vragen nauwelijks stelt, heeft veel te maken met het ontbreken van een echt comparatief perspectief. Een kennismaking met de Parlementaire Handelingen van andere Europese landen leert meteen dat de Nederlandse parlementaire cultuur op een aantal punten tamelijk grondig afweek van die in de buurlanden. Door deze verschillen te thematiseren hadden de specifieke keuzes van de Nederlandse parlementaire elite beter tot hun recht kunnen komen. Om diezelfde reden valt het te betreuren dat Turpijn zijn verhaal pas in 1848 laat beginnen. Het gros van de parlementaire regels werd immers, zoals hijzelf ook aangeeft, al in 1814 bij de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden vastgelegd. De vraag is dan ook legitiem tot op welke hoogte de Tweede Kamer na 1848 diende te worden ‘uitgevonden’. Moest zij niet gewoon worden aangepast aan een nieuwe politieke en maatschappelijke context? Opnieuw zijn het vragen die in dit boek te weinig aan bod komen. Dat is jammer, want juist door het stellen en beantwoorden van die vragen had de auteur de negentiende-eeuwse parlementaire geschiedenis een plaats kunnen geven binnen een ruimere politieke en maatschappelijke geschiedenis.

MARNIX BEYEN, UNIVERSITEIT ANTWERPEN

Houkes, Annemarie, *Christelijke vaderlanders. Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009, 345 blz., € 19,90, ISBN 978 90 284 2280 3).

Deze dissertatie – voortkomend uit het onderzoeksprogramma ‘Parlementair en partijdig. Politieke cultuur en opvatting van politiek in

Nederland en West-Europa in de 19e en 20e eeuw’ – gaat over de lotgevallen van al die Nederlanders die ooit behoorden tot de publieke kerk in de Republiek. Hun opvattingen waren dominant, zij beheersten de criteria op grond waarvan iemand tot ‘Nederlander’ kon worden bestempeld, zij vormden ‘het volk’ dat zich mocht verheugen in de bijzondere aandacht van God. De scheiding van kerk en staat in 1796 bracht al deze zekerheden in het ongereede. Daarna werd het nog ingewikkelder, doordat in 1816 de Hervormde Kerk meer dan ooit tevoren onder staatscontrole werd geplaatst en de predikanten overheidsambtenaren werden die natiebeseft in het algemeen en braaf gedrag in het bijzonder onder de bevolking dienden te bevorderen. Over de diepere geloofsopvattingen mocht eigenlijk niet gesproken worden, want dat leidde maar tot onenigheid en daar hield de overheid niet van. De Afscheiding van 1834 was hiervan het eerste gevolg. Het tweede gevolg was de formulering van de bekende trits ‘God, Nederland en Oranje’, waarbij onder invloed van de Verlichting de natie werd voorgesteld als een morele gemeenschap van burgers, die het protestantisme inwendig aanvaard hadden en Oranje als symbool daarvan op staatsniveau. Zeer recht in de leer was dit allemaal niet, laat staan dat dit een simpel vasthouden was aan een onveranderde gereformeerde traditie – men leze in dit verband de indrukwekkende dissertatie van Joris van Eijnatten, *God, Nederland en Oranje* (1993) over de theologische discussie op dit punt in de zeventiende en achttiende eeuw. Het nieuwe evenwicht tussen protestantse kerk en staat – met het protestantisme in wezen als betrekkelijk vage *civil religion* – uit het begin van de negentiende eeuw, werd echter opnieuw verbroken met de grondwet van 1848. Dat bleek al snel uit de oplaaierende discussie over twee terreinen: armenzorg en onderwijs, waar de vanzelfsprekende machtspositie van de Hervormde Kerk niet langer onaantastbaar bleek. Dit had twee enorme gevolgen. Ten eerste: de staat had geen identiteit meer, deze was niet langer protestants, maar op zijn best ‘neutraal’ en op zijn ergst ‘liberaal’. Daarmee ont-

viel, ten tweede, de verankering van het handelen van de Hervormde Kerk in de samenleving: het geloof was formeel gezien tot zondagse hobby gereduceerd. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 was van dit alles het symbool bij uitstek: Thorbecke vond dit nauwelijks een politieke kwestie, Willem III kon het niet verhinderen en Van Hall wist niet veel meer tot stand te brengen dan de handhaving van het processieverbod. Het dieptepunt werd kort daarop bereikt met de schoolwet van Van der Bruggen (1857), gebaseerd op de gedachte dat een politicus wel uit beginse-len handelt, maar 'een volk noch voor Christelijk [zal] houden, noch Christelijker [zal] willen maken dan het werkelijk is'. En Van der Bruggen was dan nog eens een man die orthodox-protestant was en achter de oprichting had gestaan van scholen met den bijbel.

Houkes richt zich in haar boek vooral op de reactie van 'de hervormden' op dit politieke en sociale vacuüm waarin ze zo onverwachts beland waren. Daarbij laat ze zien dat in eerste instantie de weg wordt gekozen van het 'getuigen'. De christelijke kwaliteit van de samenleving moet wezenlijk verhoogd worden en dat gaat vorm krijgen, voortbouwend op activiteiten van het Reveil, in tal van filantropische verenigingen (met Ottho Gerhard Heldring als centrale figuur). Dit wordt ondersteund door een omvangrijke evangelisatiearbeid, het mobiliseren van jongeren in het Nederlandsch Jongerenverbond (1853) en de organisatie van opmerkelijke nationale zendingsfeesten (vanaf 1863). Al dit werk zal landelijke netwerken tot stand brengen, de onderlinge verbondenheid bevorderen en de sociaal-religieuze identiteit gestalte geven. Maar dit zal niet min of meer 'van-zelf' tot verzuiling leiden: de creatie van een eigen plaats in een nationaal geheel. Twee factoren spelen daarbij een rol. Ten eerste, zoals Houkes met tal van voorbeelden laat zien, is en blijft 'politiek' een bijna onoplosbaar probleem: men kan niet zonder (denk in dit verband aan de schoolwetgeving, maar ook aan het antiprostitutiebeleid), maar men wil er eigenlijk niet aan. Het bedrijven van

politiek als christen is één ding, maar christelijke politiek bedrijven nog iets van geheel andere orde. Een tweede factor is dat de ongenadige verdeel-en-heers politiek van Kuyper, die het niet langer ging om getuigen, maar om machtsvorming. En zoals Groen van Prinsterer de conservatieven van zich had afgestoten, zo dreef Kuyper een wig in de protestantse orthodoxie en scheidde de bokken van de schapen: de gereformeerden aan de ene kant, de hervormden aan de andere kant. De eersten vormden de Antirevolutionaire Partij, de tweeden verzamelden zich aarzelend in de Christelijk Historische Unie.

Houkes voegt zich met haar boek in een steeds breder wordende stroom van studies over de betekenis van kerk en religie. Er valt dan ook geen spoor aan te treffen van het secularisatie-paradigma, dat toch zolang de geschiedschrijving beheerst heeft. Haar kracht ligt overigens vooral in het schilderen van de worstelingen van een zeer grote groep protestanten, die lange tijd nogal schuil gingen achter het opzienbarende succes van Kuyper. Het hoofdstuk over de zendingsfeesten bijvoorbeeld is duidelijk met veel animo geschreven. De analytische lijn zou echter wat sterker zijn geweest als zij niet 1848 als startpunt had uitgekozen, maar eerder was begonnen – bijvoorbeeld door nauwer aan te sluiten bij de reeds vermelde studie van Van Eijnatten. En waar in Nederland de politiek in sterke mate de voortzetting is van de theologie, zou iets meer aandacht voor de godgeleerde discussies ook op zijn plaats zijn geweest. Het wachten, tenslotte, blijft op een studie over datgene wat deze protestanten, met al hun onderlinge gekrakeel, tot ver in de twintigste eeuw bleef binden: het antipapisme.

PIET DE ROOY, HAARLEM

Bijleveld, Nikolaj, *Voor God, Volk en Vaderland. De plaats van de hervormde predikant binnen de nationale eenwordingsprocessen in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Groningen 2007; Delft: Eburon, 2007, 224 blz., € 24,99, ISBN 978 90 5972 209 5).

Nikolaj Bijleveld onderzocht de rol die predikanten tot 1850 speelden in de transformatie van Nederland tot een volwaardige natiestaat. Na een bondige uiteenzetting over de grote betekenis van godsdienst in de Bataafs-Franse tijd volgen verhelderende hoofdstukken over de wijze waarop onder koning Willem I de Hervormde kerk werd ingezet voor de eenwording van de nieuwe natie en hoe de leidende predikanten zich deze rol lieten aanleunen. Wat Bijleveld prachtig en overtuigend laat zien is dat er in deze beginjaren van het koninkrijk en van de Nederlandse Hervormde kerk sprake was van een symbiotische relatie tussen beide. De kerk vergrootte juist als verlengstuk van de seculiere overheid haar greep op het kerkvolk en had net als de staat alle belang bij het tegengaan van kerkelijke onrust en separatisme.

Het theoretische kader waarbinnen Bijleveld zijn exploraties verricht is eenduidig. Hij heeft een eenvoudigweg de gangbare interpretaties van de drie bekendste auteurs over nationalisme (Anderson, Gellner en Hobsbawm) overgenomen. Het ging in het proces van nationale eenwording in de eerste helft van de negentiende eeuw om een politieke modernisering in de richting van de vorming van de natiestaat, die met de definitieve scheiding van kerk en staat in 1848 voltoerd werd. Bijleveld plaatst alle referenties aan het verleden of aan het Nederlandse volk in predikantenpreken en andere bronnen binnen dit vertoog van nationale eenwording. Deze krijgen daarmee een nationalistische lading. Bijleveld toont zo een tamelijk homogene predikantenstand die overtuigd was van zijn betekenis voor het verheffen der natie en niets naliet om de loyaliteit aan de Nederlandse natie onder het kerkvolk te stimuleren.

Echter, nergens stelt Bijleveld zich de vraag of

verwijzingen naar de Gouden Eeuw en het hanteren van begrippen als natie, volk en Oranje wel altijd refereren aan een behoefte tot identificatie met een politiek gedude natie. Zijn ze wel steeds in een vooruitgangs- en beschavingsperspectief te plaatsen? Op bladzijde 89 geeft de auteur aan dat de recente historiografie niet eenduidig is over de vraag of in het begin van de negentiende eeuw de idee van een protestantse natie wel leefde. Kan er niet net zo goed sprake zijn geweest van verwijzingen naar de eigen protestantse identiteit? Bijleveld heeft nergens verantwoord waarom hij een dergelijke ethno-symbolische benadering, zoals we die terugvinden in het werk van vooraanstaande nationalisme-theoretici als Anthony D. Smith en John Hutchinson, niet wenst te hanteren. Het is in dit licht veelbetekenend dat Bijleveld de Afscheiding van 1834 louter beschouwt vanuit het perspectief van de bedreigde eenheid van de natie en van de Hervormde kerk. Voor een analyse van het natiebeesef van de afgescheidenen, die ook refereerden aan een nationaal-gereformeerd verleden, maar dan als rechtvaardiging van de scheurmaking, is geen plaats.

De twee mooiste hoofdstukken in het boek zijn gewijd aan het dagelijkse leven van de hervormde predikant, in het bijzonder aan de prediking en aan het bonte scala van buitenkerkelijke activiteiten die in verband stonden met het predikantschap. Dat versterking van het nationale vaderlandsbegrip een belangrijk element was in de hervormde prediking ten tijde van de stichting van het koninkrijk, de Belgische opstand in 1830 of de abdicatie van Willem I past nog wel binnen een perspectief van natievorming. Lastiger wordt dat al met de duiding van het element van zedelijke verheffing van het volk. Burgerlijke deugden waren in de ogen van velen een uiting van de godsdienstigheid van de Nederlander. Door de bevordering van de Nederlandse deugzaamheid vanaf de kansel werd dan, in de visie van Bijleveld, ook bijgedragen aan de uitbouw van de natiestaat (124). Maar nergens blijkt dat het hier ging om méér dan godsdienstige retoriek, gericht op het versterken van godsdienstige en morele waarden, die niet